

Навіщо Російська імперія створювала військові поселення на українських територіях?

Війна 1812 р. виявила слабкі сторони боєздатності армії Російської імперії, серед яких найважливішим була відсутність підготовлених резервів. Утримувати військо в 1 млн солдат для порівняно бідної Росії було важко. Для їх подолання потрібно було змінити на більш ефективні принципи комплектування армії, відмовившись від рекрутської системи. Війна також змусила верховну владу по-новому оцінити власний народ, який виявив здатність чинити опір французам. У пошуках піднесення боєздатності армії було віддано перевагу військовим поселенням, хоча західноєвропейські держави вслід за Францією зайнялися впровадженням загальної військової повинності. Але ні Олександр I, ні Микола I не вдалися до цього, а створили й підтримували усю першу половину XIX ст. військові поселення, включаючи в їх орбіту величезні українські території. На них покладалося завдання воєнізувати селянство, яке б поєднувало землеробство і військову службу. Це була репресивна система. Ідея військових поселень не була чисто російським явищем. Ймовірно, О. А. Аракчєєв запозичив її в Трансільванії, де на кордоні з Туреччиною було поселено 17 полків, солдати яких понад 200 років були водночас і хліборобами. Досвід формування малоросійських козаків також брався до уваги. Оскільки коштів у казні на запровадження перших військових поселень не було, то Олександр I розпорядився передати у військове відомство ті гроші, що збиралися з українських козаків за право винокуріння. Ця сума була достатньо велика – 1 716 228 руб., і вона стала постійною статтею їхнього фінансування.

За основу вибору території під військові поселення брали спеціалізацію військ, які розміщалися по західному кордоні імперії. Піхоту розташовували в Новгородській губернії. Кавалерію оселяли в Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях, бо там населення – державні селяни і козаки – зберігали військовий досвід і там не було відповідного для інших губерній черезсмужного землеволодіння. Козацьке вміння поєднувати господарювання і військову службу держава вирішила використати на власний розсуд. Враховувалося, що тут було багатше населення з розвинутим скотарством, торгівлею і промислами. Йшлося про те, щоб його господарські досягнення пішли на продовольче й фуражне самозабезпечення поселень. Родючі землі дозволяли збирати високі щорічні врожаї і збувати їх через чорноморські порти. Бралася до уваги й та роль, яку могло відігравати поселення як плацдарм для проведення майбутніх військових операцій у південному напрямі. Військові не враховували, що їх впровадження змінювало структуру місцевого господарювання, яке чимраз більше почало орієнтуватися на ринок, а населення змушували повернутися до традиційного скотарства і землеробства. Починаючи з 1817 р., чи не щороку збільшувалося число військових поселенців. Друга бригада Української уланської дивізії і Бузьке козацьке військо опинилися у складі Бузької уланської дивізії, чотири роти якої облаштовувалися в Херсонській губернії окремими селищами. Серед пропозицій облаштування і переоблаштування козацьких військ був і проєкт 1855 р. про перетворення Дунайського козацького

війська на військових поселенців, приєднавши їх до Новоросійського військового поселення. Оскільки військові поселення не користувалися популярністю в козацькому середовищі, то адміністрація побоюлася втілювати його. На базі державних сіл Олександрійського та Єлисаветградського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії створено села Третьої кірасирської дивізії, які переходили з жителями і землями у військово-підпорядкування. Переведення селян на наближене до військового способу життя, поєднання сільськогосподарських робіт із відбуванням військової повинності супроводжувалося постійними змінами адміністративно-територіального поділу, особливо міського населення, переселенням на нові землі, почасти й погіршенням матеріального становища, коли хлібороби-воїни втрачали земельну власність. Всі ці трансформації викликали у середовищі державних селян глухий протест, який накопичувався і вибухнув повстанням двох полків у Чугуєві та в Шебелинці 1829 р.

Під управління військового відомства потрапили і поміщицькі селяни – близько 86 тис. осіб чоловічої статі, конфісковані маєтки у 70 польських магнатів і шляхти в Київській і Подільській губерніях, активні учасники Листопадового повстання 1830 р., а тому географія військових поселень суттєво збільшилася. За потреби держава купляла маєтки, як-от 1842 р. було викуплено в державну казну Торговецький маєток, що належав Софії Кисельовій, дружині міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова. Умань, яка стала місцем розміщення штабу військових округів, була переведена до категорії військових міст. Останньою територією, яка була включена 1852 р. у військово-поселення, стали села Лозоватка (1461 душ) Катеринославської, села Костромське і Вшиве (768 душ) Херсонської губерній. Туди переселяли поселенців із Київського і Подільського округів.

На 1850-ті роки у восьми округах Новоросійського військового поселення перебувало близько 471 тис. десятин землі, Українського – майже вдвічі більше, у Києво-Подільському – 354 тис. десятин. Кількість населених пунктів, які підпадали під військово-керівництво, була такою: у Харківській губернії – 100, у Київській і Подільській губерніях – 94, у Катеринославській і Херсонській губерніях – 135.

Військові поселенці з великими труднощами звикали до нового життя, адже командування не враховувало місцеві природно-кліматичні умови, віддавало перевагу військово-адміністративним методам керівництва. Ідея одночасного управління військовою сферою і сільськогосподарською діяльністю була утопічною. А якщо зважити, що, крім того, в одних і тих самих руках зосереджувалося виконання судових і нотаріальних функцій, то штучність цього замислу була очевидною. Тяжкі умови повсякденного відбування служби держава компенсувала деякими пільгами, а саме: всі військові поселенці звільнялися від сплати державних податків і від виконання земських повинностей. Поселяни-господарі вважалися військовими службовцями, а тому отримували жалування по 9 руб. асигнаціями, обмундирування, амуніцію й зброю, могли безкоштовно лікуватися у військових лазаретах.

Запровадження військових поселень було спробою реформувати армію, яка ставала б, за задумом їх ініціатора О. А. Аракчєєва, продуктивною силою, котра утримувала б себе самостійно й економніше обходилася державному

бюджету. Микола I відвідав 1851 р. військові поселення й був цілком задоволений. У них проходили службу 645 тис. осіб, сформованих у 16 кавалерійських полках.

Олександр II, розуміючи архаїчність військових поселень та технічну відсталість, розпочав їх ліквідацію, оскільки без неї не можна було приступити до реформи 1861 р. Враховувалося й те, що екстенсивні методи господарювання себе вичерпали, як і те, що з другої половини 1850-х років почалися масові протести проти військових поселень. Загалом за їхньою допомогою державній владі вдалося досягти бажаного: суттєво скоротити витрати на армію, стабілізувати економіку та зменшити рекрутські набори. 1857 р. почалася ліквідація військових поселень кавалерії, яка стала певним етапом ліберальної військової реформи Олександра II.

Бібліографія

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Бенкендорф А. Х. Воспоминания. 1802–1837 / публ. М. В. Сидоровой, А. А. Литвина; пер. с фр. О. В. Маринина. Москва: Российский фонд культуры, 2012.

Kagan F. W. Military reform of the Nikolas I. New-York, 1999.

Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. Одеса: Астропринт, 2008.

Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка, 2006.

Валентина ШАНДРА